

А.Жунисбек

Професор, филология ғылыми доктору. Алматы, Қазақстан

MEÇHUL SES UYUMU

Илимдегі yeni cereyanlar hakkında eski bir espri vardır.

Derin fikirlerden hangisi olursa olsun oluşma aşamasında üç kısmı baştan geçirir. İlk önce «Bu mümkün değil»; daha sonra «Aslında neden olmasın»: üçüncü «Bunu kim bilmiyor ki?» aşamalarıdır.

Murad Adci. Ebediyen Mavi Göksüz.

Özet: Eski Soviyet Birliğindeki bütün Türk kökenli diller gibi, Kazak dili de, tarihi gelişme sürecinde iki çığırın baştan geçirmiştir. Birincisi, binlerce nesillerin sosyal ve günlük konuşmasında yüzyıllarca kullanageldiği (şimdiye kadar kullanmakta olduğu) ve neticesinde yegane sesbilgisi ve gramer sistemine sahip, ezelden beri mevcut, çağdaş Kazak dili normunu oluşturan evrimsel gelişmedir. İkincisi, Ferman yoluyla aniden bir günde, ayrıca topyekün ekstralengüistik baskı yoluyla, bir neslin okul hayatı boyunca hasıl olan totaliter gelişmedir.

Bu makalede Kazak (Türk) sesbilgisinin kuruluşu, içeriği ve terimlerin yapısı ses uyumu teorisine göre ele alınmıştır. Türk dil biliminde yerleşmiş olan «avrupamerkezlilik» görüşlerinin, fikirlerinin olumsuz ve hata yanları açıklanmıştır.

Anahtar kelimeler: fonem, allofon, cinghema, allosingham.

Ә. Жүнісбек

Профессор, филология ғылымдарының докторы.

Алматы қаласы, Қазақстан

БЕЙТАНЫС СИНГАРМОНИЗМ

Аннотация. Мақалада түркі (қазақ) тіліндегі дыбыс-сөзқұрауыш құрылымы «европаөзімшіл» талданым тұрғысынан арылып, жаңаша сипатталды. Дағдылы фонема-аллофон орнына сингем-аллосингема ұғымдары ендіріліп, қазақ тілінің негізінде сингем құрамы анықталды.

Тірек сөздер: фонема, аллофон, сингема, аллосингема.

А. Жунисбек

Профессор, доктор филологических наук

Алматы, Казахстан

НОВАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СИНГАРМОНИЗМА

Аннотация. В статье по новому изложена сегментно-просодическая структура тюркских (казахского) языков, свободная от «европоцентризма». Вместо фонемно-аллофонного анализа предложен сингемно аллосингемный анализ звуков, и определен состав сингем на примере казахского языка.

Ключевые слова: фонема, аллофон, сингема, аллосингема.

A.Zhunisbek

Professor, Doctor of Philological Sciences
Almaty, Kazakhstan

A NEW INTERPRETATION OF SYNHARMONISM

Annotation. The article presents a new segmental-prosodic structure of the Turkic (Kazakh) languages, free from «Eurocentrism». Instead of phonemic-allophonic analysis, the singemic-allophonic analysis of sounds is proposed, and the composition of singemas is determined on the example of the Kazakh language.

Keywords: phoneme, allophone, singema, allosingema.

0. Giriş. Kazak dili (asıl bütün Türk dilleri) sesbilgisinin totaliter gelişmesinin sebebi ise, adından da belli olduğu gibi, ilk önce Kazak dilindeki mektupları baskı altına alan totaliter rejmin gündeme gelmesidir. Ama, Rus dilinin her anlık ve daima (günlük hayatta, devlet-kamu hizmetlerinde, kültür, eğitim, siyasal ve ekonomik alanlarında) totaliter baskısına ve gayretine (bütün eğitim dairelerinde rusça derslerin verilmesine gayret gösterilmesi) rağmen, yenilikler, Kazak dili sesbilgisi bünyesinin bir kısmını bile oluşturamamıştır. Bugün Kazakların tamamının veya çoğunun konuşmasında iki çeşit sesbilgisi (kelime hazinesi ve gramer) sistemi vardır, onlar: ezelden beri mevcut Kazakça ve totaliter Kazakçadır. İki sistem de bir birine paralel yaşamakta olup özel durumlarda, meselelerde ezelden beri mevcut Kazakçadaki ses yapısı ve Kazakça kelimelerin totaliter rejimden aldığı ses yapısı diye, her zaman belirtmek zorunda kalıyoruz. Ezelden beri mevcut Kazakçadaki ve sonradan alınmış sesleri, bir imlâ altına biriktirme emelleri olmuştur ve daha da olacaktır, ama, (dildeki hece ve morfem uyumu modelinin sabitliğinden dolayı) hiç de reel değildir.

Çağdaş Kazak dili alfabetini (ve imlâ kurallarını) tam Kazakçad diyemiyoruz, çünkü, «Kazakça-Rusça», doğrusu «Rusça-Kazakça» dır. Onun temelinde, «Alippe» (Kazakça Alfabe) 'den başlayıp bütün kaynaklarda, Kazakların nesilden nesile aktardığı «karışık veya melez diyebileceğimiz» yazılı ve sözlü konuşma kültürü yer almaktadır.

1. Genel Mülâhaza. Dünya dil biliminde, bir asırdan fazla bir zaman Türk «ses uyumu» bilinmektedir. Öyle herkesin alıştığı bir durum olmuş ki, böyle ses uyumu var ve olsun diye, aldırılmaz olmuşlar. Bu ses uyumu hiçbir araştırmacının dikkatini çekmez olmuş ve kimseyi engellemez olmuş. Onu, «ses uyumu», bazen «ünlüler uyumu», bazen de «ciddi» fonoloji [1,445], veya «üstünkörü» asimilasyon, benzeşme [2,159] diye adlandırırılar. Bazen de ses uyumu, yanındaki kelime vurgusuna ve onun hakimiyetine bile dayanması gerekmiş. Ses uyumu hakkındaki türkoloji araştırmalarında ise, uyum üzerinde iki kelimeyle durulmuş, tersine vurgu hakkında bir satır yazılmıştır. [3]. Türk dilleri üzerinde yazılan kitap yazarlarının ve çağdaş sesbilgisi uzmanlarından ezici çoğunluğunun inceleme aracı olan «avrupamerkezlilik» gelenek, vurgu ve ses uyumunu ayrı ayrı tanımlamak için engel olmuştur.

Maamafih, ses uyumu bütün araştırmacıların aklında, çünkü o herkesin önünde, onu farketmemek veya unutmak mümkün değildir.

İşte, bütün okuyucular için ses uyumu böyle açıklanmıştır: «... Kelimedeki sesli harflerin kökteki sesliye benzeme hadisesidir ve ancak, Türk dillerine aittir » [4,529], fonoloji (sesbilgisi) uzmanlarına göre: «...«berkitme aracı» gibi etkileyerek kelime biçiminin bütünlüğünü ve ayrılığını sağlar. (I.A.BoduendeKurtene)... » [1, 445].

2. Türkolojide avrupamerkezlilik. Çağdaş türkolojinin araştırma vatanı Avrupa olup Türk dilleri üzerine araştırmayı ilk yapanlar, inceleme araçları Hint Avrupa lengistik ilmi organizasyonu olan, Hint Avrupa lengistik okulları olmuştur. Binaenaleyh, bu lengistik okulları organizasyonu,

Türk dillerini inceleme alanında bir sürü kayıpları olan «avrupamerkezlilik» sonuçlarına getirmiş ki, parça parça Türk sesbilgisini ortaya koymuştur. Teorik ve pratik sonuçlar, çözümler ezelden beri mevcut Türk verileri, malzemeleri esasa alınarak yapılmamıştır, tersine Türk dil malzemeleri hazır Hint Avrupa lengistik kalıpları uydurulmuştur. Merkez Otoriteleri (veya Pretori bilginlerini), etraftakilerin (veya köy bilginlerinin) yaratıcılık fikirlerini iyice basmıştır ki, yukarıdan gelen «ilmî incelemeler»'in mantıksız olmasına bakmaksızın bile bile (veya bilmeden) aşağıda onaylandığını görüyoruz. Neticede çıkmaz duruma şahit oluyoruz ki, yukarıdan gelen *otorite sahibi tez* her yerde bir sürü delillerle kanıtlanır ve bu malzemeler tamamen Merkeze tekrar gönderilir. Merkezde incelenmiş olan aynı malzemeler aşağıya tekrar, ama, bu sefer *otorite sahibi makale (rapor)* olarak gönderilir. Ve aynen, bölgelerde daha çok «reddi imkansız olan» delillerle kanıtlanır ve sonuçlar ikinci defa Merkeze gönderilir. Merkezde incelenmiş olan bu ikinci veriler aşağıya *otorite sahibi monografi (kitap)* olarak gönderilir ve tabii ki, bütün sonuçlar Merkezdeki Otoritelere gönderilir, ve sonra da bir sürü deliller ve örneklerle herkes tarafından daha çok tasdik görmüş olur. Bu sürecin sonu olmaksızın tekrarlanır ve sonunda, fonetik (ve gramer) ile ilgili, hatasız olduğuna kimsenin şüphe getiremeyeceği *otorite sahibi teori* ortaya çıkar.

Temel kaynak olan 'Dünya dilleri. Türk dilleri' kitabını açıp bakan ve siz kitabı derleyenlerden olan büyük ve küçük yazarlardan hiçbirinin, yaşamakta olan (veya ölmüş, hatta eski türk taş yazılarda) Türk dillerinde kelime vurgusunun olduğuna şüphe getirmemiş olduğunu görürsünüz. Ses uyumu hakkında yazmayı unutmuşlarsa dahi, kelime vurgusunu unutmuşlar. Türkolojide «avrupamerkezlilik» geleneğinin etkisi demek işte burada görülüyor. Asıl problem, herkesin Türk dillerinde vurgu araması değildir, asıl problem herkesin mutlaka vurguyu bulmuş olmalarındadır.

Genellikle, Türk dillerindeki (Kazak dili dahil) ses kadrosunun «fonem» tanımında ve kelime prosodisinin «vurgulama» yorumunda, totaliter olarak önümüze çıkan yetkeli «avrupamerkezlilik», işte, böylece türkolojiye çok basit olarak yerleşmiştir.

2.1.N.S Trubetskoy hatası. N.S Trubetskoy, ses uyumunu, Türk dillerinin temel kaidesi olarak ele almıyor, o sadece, sınır özellikleri ile ilgili olduğunu ileri sürüyor.

2.1.1. İşte, örnek, odıyor ki: «... «ses uyumlu» dillerde her kelime, belli bir uyumu olan sesler dizisidir ve bir dil, ancak, iki uyumu tanır. Cümle içerisinde bu uyum değişimleri ise, kelimeler arası sınırı belirleme özelliği niteliğinde kullanılır» [5, 297].

Birinci, damak ve art damaksıl (kalınlık-incelik) uyumu, kelime sınırı özelliğinin tam delili olamaz, çünkü bunun için cümle içerisindeki kelimelerin damak ve art damaksıl (kalınlık-incelik uyumuna göre) uyuma göre düzenli dizilmesini belirten belli bir kuralı olması gerekir. Türklerin cümlesi, içerisinde sadece damak veya sadece art damak uyumu içerebildiği için bu durum Türklerin konuşmasında mümkün değildir. Öyleyse sınır özelliği olarak seslerin başka bir özellikleri, yaniseslerin boğumlanma özellikleri ortaya çıkar. Seslerin boğumlanma özellikleri, cümle içerisinde bağli kelime dizinlerinde de, damak ve art damaksıl uyuma göre sıralanan kelime dizinlerinde de, sınır özelliği niteliğini taşır. Şu halde tam kelime sınırını belirten emare ise, seslerin boğumlanarak değişik şekil almasıdır, damak ve art damaksıl uyuma göre sıralanan kelime dizinlerindeki belirti ise, sınır emaresinin fazlasıdır. İkinci, Türkçe ses uyumu sadece iki uyumla sınırlanmaz («bir dil, ancak, iki uyumu tanır» cümlesine bakınız), Türkçe ses uyumunda, dört uyum vardır (teorik olarak altıdır), araştırmacılar tarafından dudak uyumu belirtilmemiş ve farkedilmemiştir.

2.1.2. Sonra, N.S Trubetskoy: «... sessiz j sesinin damak ve art damak (bu kelimeler özellikle belirtilmiştir, Alimhan Jünisbek.) çeşitleri yoktur, kelimelerden çoğu sadece sesli j(aj «ay», aju «ay») gibi v.s.) içerir, yanındaki sessizlere bakmaksızın seslilerin uyumu olabilir, sessizler ise seslilerle birleştiği zaman ince ve kalın şekil alır. ... Öyleyse, seslilerin uyumunu kıyaslama, araştırma fonem bilimi (sesbilgisi) olup sessizlerin ince ve kalın çeşitleri ise sadece anlam verilemeyen karışık varyanttır, onlar sadece kelimeler arasında sınırı ayırma fonksiyonundadır» diyor [5, 297].

Buradan sonuç olarak, [y]sessizinin (buradan başlayıp **j'yi[y]**harfiyle göstereceğiz) « jsesinin *kalın ve ince* çeşitleri yoktur » görüşü hiç doğru değildir. Tabi ki , bu hata sadece N.S Trubetskoy hatası olmayıp N.S Trubetskoy'un delil olarak gösterdiği G. Şaraf'tan kaynaklanıyor. Fakat, N.S Trubetskoy'un getirdiği bu örnek Türk dillerindeki sessizlerin, sesbilgisi olarak anlamsız olduğu sonucuna getiriyor, yani onlar kalın/inceolarak uygunluk gösteremezler, sadece benzeşme neticesinde değişik şekil alır ve kelimeler arasında sınırı belirtme emaresi olarak veya kelimeleri bölmek (tekrar sınır bölümü) amacıyla kullanılır diye doğru olmayan teorik sonuç çıkarıyor. Böyle bir sonuç, seslerin boğumlanma ve sürtünme hadisesi bakımından hatalıdır. Türk dilini konuşanlar, sessiz **[y]'nin** (başka sessizlerin de) kalın ve ince çeşitlerindeki uyum farkını sezgisel ayırtabilir, araştırmacıya ise, bu ince, sezgisel olarak algılanan, ses uyumu nüanslarını anlamak ve kanıtlamak için bir sürü teorik (doğrusu uyumluluk, ileride terim olarak sesli uyum diye adlandıracağız) ve sesbilgisi (boğumlanma- işidim) çabaları harcaması gerekirdi.

Aslında sessiz **[y]'nin**, başka da Türk dillerindeki sesliler gibi, boğumlanma sırasında farklı teşekkül noktaları (uğultulu/ dil arası) olduğu ve (damak ve art damak) kalınlık ve incelik ses uyumuna göre **[y/y']** olarak belirtildiği kesindir ve kalın ve ince çeşitleri vardır, sürtünme ve çarpma sırasında kalın ve ince duyulur.

Maalesef, boğumlanma- işidim farkları hakkındaki asıl bilgiler, sadece Hint Avrupa araştırmacıları, Avrupa dilcileri ve Avrupa dilini konuşanları tarafından farkına varılmamış olsa neyse, Türk dili temsilcileri tarafından, (bu yön ve fikir, sesbilgisi uzmanları, türkologlar arasında hâlâ vardır ve daha da devam edecek gibi) ana dilini araştıranlar olarak da gözden kaçmıştır.

Ses uyumunu kasedtiğimizde hecenin (kelimenin) fonetik bütünlüğünü oluşturan bütün seslerin, yani sesliler ve sessizlerin birbirine bağı olarak ahenk ve uyum gösterdiğini anlamamız gerekir. Ses uyumu- heceyi oluşturan sesliler ve sessizler arasındaki, dilin yatay olarak ve dudak yardımıyla ortaya çıkan, bir çeşit boğumlanma sonucundan kaynaklanan hadisedir. Ancak, Türk dillerindeki ses uyumları sistemindeki boğumlanmayı, kelime prosodisi ünitesinde, temel boğumlanma-sürtünme özellikleri olarak ele alacağız. Kelimenin ses uyumu prosodisine göre *sesliler ve sessizlere* çeşit ses uyumu derecesine, statüsüne sahiptir. Demek, sessizlerin «damak/art damak» benzeşmesi veya kalınlık ve incelik uyumu göstermesi, yanındaki sesliye uymasından kaynaklanmaz, kelime oluştururken seslerin prosodiksel uyum gösterme sonucundan kaynaklanır.

2.1.3. Bir de burada, ilmi alfabeğe göre **aju** kelimesinin doğru olmadığını da belirtelim ki, **doğrusu ayuw'** dur.

2.2. Bazı sessizlerin uyum gösterme statüsü hakkında. Türkolojide ses kadrosunun «fonem» tanımı sonucunda, bazı seslerin «fonolojik» (ses uyumu) statüsü doğru tanımlanmamıştır. İşte, örnek, Çağdaş Kazak dili fonetiğinde (ve başka Türk dilleri fonetiğinde) en ihtilafli bir meselelerden biri de seslerin kalın ve ince (sedalı ve sedasız) karşılığı olan [q-k] ı [ğ-g] fonolojik statüsü hakkındaki meseledir. Bazıları onları farklı fonem, bazıları da aynı fonemin farklı türleri olarak tanımlıyorlar. Buradan *fonem* tahlilinin tam olarak meseleyi çözemeyeceğini belirtmemiz gerekir.

Ses uyumu (fonolojik tahlil değil) tahlili, [q-k] seslerinin boğuk, patlamalı, uğultulu ve dilarası sessizler olup eşit haklı sesli uyum türleri olduğunu gösteriyor. Onların boğumlanma noktası, kelime hecesinin «ince» kısmında ince sessiz özelliğini göstererek dilarası boğumlanma gösterir ve kelime hecesinin «kalın» kısmında kalın sessiz özelliğini göstererek uğultulu boğumlanma gösterir. Bu da onları, bir sessiz sesin, uyum türleri olarak tanımlamamıza delil oluyor. (burada ve ileride bu seslerin boğumlanma noktaları, sürtünme noktaları bakımından ayrılan yanları gösterilmiştir):

[q] – boğukpatlamalı **uğultulu (sert veya art damak)**

[k] – boğukpatlamalı **dil arası (yumuşak veya damak)**

Aynı şekilde [ğ-g] hakkındaki mesele de buna benzer olarak çözümlür.

Bu arada belirtelim ki, kullanılan imlâda [ñ], [y] olarak gösterilen [ñ], [y] seslerinin uyum türleri arasındaki boğumlanma farklılıkları [q-k] seslerinin türleri arasındaki farklılıklara benzer. İşidim sırasında sürtünme etkisinin çok az olması nedeninden dolayı (onların aynı harf olarak gösterilmesi de bundan dolayıdır) teşekkül noktasının birbirine aykırı farklılık göstermesine rağmen, buseslerinin uyum türleri (çeşitleri) gözden kaçmıştır: [ñ][y] seslerinin dılası türleri [k] sesinin teşekkül noktasına uygun düşer, onların uğultulu türleri ise [q] sesinin teşekkül noktasına uygun düşer.

Anlaşılanı, [q-k] seslerinin bifonem yorumu taraftarları tarafından, daha çok bu seslerin (fonetik özellikleri, ama uyum özellikleri değil) sürtünme kriteriumlarına bakıldığı görülüyor. İki ses deiki farklı fonem, işidim sırasında [q-k] gibi tam sürtünme veya çarpma etkisi veriyor olsa, o zaman [ñ], [y] seslerini bir fonem olarak tanımlasak olurdu, ama, öyle değil ki. Tabi ki, böyle çözüm ses uyumu dalını hiç tatmin etmez. Burada [ñ], [y] seslerinin dılası ve uğultulu uyum varyantları olduğunu belirtelim ki, onları bir de [q-k] seslerinin kalın ve ince çeşitlerini belirttiğimiz gibi, bu sesleri de [ñ-ñ'], [y-y'] diye belirtmemiz gerekir.

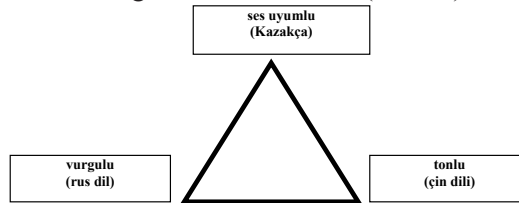
[ñ]- açıkpatlamalı **uğultulu (sert)**
[ñ']- açıkpatlamalı **dil arası (yumuşak)**

[y]- açıksızıcı **uğultulu (sert)**
[y']- açıksızıcı **dil arası (yumuşak)**

Türk dillerinde ses uyumu tahlilinin (ses uyumu teorisinin) olmaması neticesinde araştırmacıların boğumlanma ve sürtünme tasvirleri de, doğru ve tam olmamıştır.

2.3. Kelime prosodisi hakkında. Türk dillerinin fonetik sistemindeki anlaşılmasız ses uyumu, yerini, Hint Avrupa kelime vurgusuna bırakmıştır. Hint Avrupa kelime vurgusunun ve Türk ses uyumu fonksiyonlarının identik olması, “vurgulanmış” fikirlerin hipnozisi etkisinden kaynaklanarak, bu değişimin ham mantıklı olduğunu göstermiş ki, “vurgulanmış” fikirlerin hipnozisi etkisinden kurtulmak şimdilik aşılmamış bir engel gibi görünüyor.

Genel fonetik (genel lengistik) için ses uyumlu dillerin önemi, vurgulu ve tonlu diller kadar önemlidir. Kelime prosodi sistemini şema halinde ele alan vurgulu, tonlu ve ses uyumlu dillerden üçü de kelime düzeyinde (dünya dilleri kelime prosodisi sistemi modelinde) başlıca tipolojik özellik gösterir ve çok önemli olduğunu burada belirtelim (1. resim).

1. resim Dünya dilleri kelime prosodisi modeli Моделирование просодии языков мира

Bu model vurgu ve ton, vurgu ve ses uyumu, ton ve ses uyumunun bir arada yanyana yaşamasının mümkün olmadığını gösteriyor. Bir dilin fonetik sisteminde (akraba diller grubu dahil) fonksiyon olarak aynı, fonetik olarak farklı, üç veya iki kelime prosodisi türlerini gerçekleştirmek imkansızdır. Türk dillerinin fonetik sistemindeki kelime prosodisini incelemeye, ezelden beri mevcut ses uyumu yapısını tanımlamakla başlamak gerekir. Kelimeleri heceye ve sese bölme kuralları ses uyumlu prosodiye bağlıdır. Sadece ses uyumlu prosodi, seslerin boğumlanma, sürtünme ve çarpma özelliklerini doğru olarak tanımlamamıza yardımcı olur.

2.4. Kelime prosodisi sistemi. Genel lengistikte prosodik ve vurgulama kelimesi eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bütün lûgatlar, vurgulama ve prosodik sistemini, kelime vurgusunu

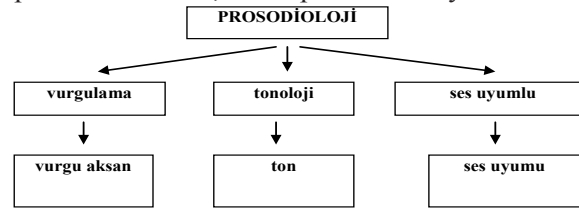
inceleyen ilim olarak tanımlıyorlar. Bu böyle ise, vurgulama ve prosodinin ses uyumu ve uyumluluk ile hiç de alakalı olmadığını görüyoruz. Ne de olsa vurgulama da, prosodi de bütün dillerde kelime prosodisini içine almıştır. Şu halde, ses bilgisi bölümlerinde, vurgulamanın sadece kelime vurgusunu inceleyen dal olduğunu belirten terim açıklaması vermemiz gerekir. Bunun için «vurgulama» terimi olarak «prosodi» terimini tercih ederiz. Veya prosodi dalı, kelime prosodisini ve vurgulamayı içine alır diyebiliriz. Böylece, prosodi dalı, vurgulama dalından bir üst yukarıda bulunduğu görüyoruz.

Böylece, kelime vurgusunu inceleyen prosodi dalı mevcuttur, ama, uyumluluk ve ses uyumunu inceleyen ses bilgisi bölümleri mevcut değildir.

Eğer, ses bilgisi bölümlerinde, vurguyu inceleyen dalı ‘vurgulama’ olarak adlandırıcaksak, kıyasla, kelimenin tonunu (uyumluluğunu) inceleyen dalı tonoloji, kelimenin ses uyumunu inceleyen dalı ise, uyum dalı olarak adlandırmamız gerekir. Buradan heceli ve uyumlu dillerin kelime prosodisini inceleyen sesbilgisi sistemi, vurgulama dalı seviyesinde olduğunu görüyoruz.

Şimdi ise, kelime prosodisini biriktirmiş olan üç sesbilgisi dalına genel bir tanım vermemiz gerekecek. Kelime prosodisinin üç sistemini biriktirmiş olan sesbilgisi dalı tabi ki, prosodioloji olacaktır. Prosodioloji, vurgulama dalından bir üstte olduğu için onlar eş anlamlı olamazlar.

Prosodioloji, bir sesbilgisi bölümü olarak kelime prosodisinin genel sistemini inceler ve özel meselelerde: vurgulama dalı olarak-fonem dillerinde kelimelerin vurgusunu, tonoloji dalı olarak-heceli dillerde kelimelerin ton (uyumluluk)özelliklerini, sesli uyum dalı olarak –ses uyumlu dillerde kelimelerin politon özelliklerini, kelime prosodisi düzeyinde inceler (2. resim).

2. resim Prosodi birlikleri sistemi

2.5. Bölütleme (bölüt) ünitesi sistemi. Genel sesbilgisi sisteminde, prosodioloji ünitesini ele aldığımız gibi, bölütleme (bölüt) ünitesini de yeniden gözden geçirmek gerekir.

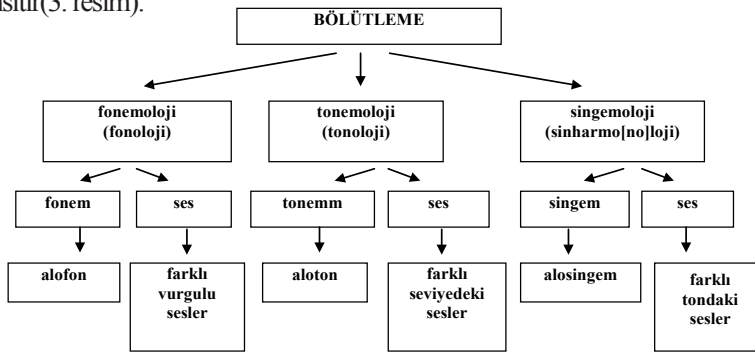
«Fonoloji –fonemi ve fonemin farklı özelliklerini inceleyen lengistik bölümü» olduğuna göre heceli dillerdeki herkesçe tanınmış tonem ve ses uyumlu dillerdeki sesbilgisi uzmanlarınca bile bilinmeyen singem ile ilgisi olmadığı anlaşılmıştır. Başka deyişle, fonemin prensipal lengistik (tipolojik) farklarını inceleyecek olursak, tonem ve singem, fonoloji bilimi için inceleme konusu veya nesnesi olamaz.

Demek, bütün lûgatlarda ve kitaplarda fonoloji bilimi fonemi incelemekte olduğu açıkça yazılı ise, o zaman tonemi ve singemi hangi bilim dalı inceliyor?

Fonem, tonem ve singem bir seviyedeki fonolojik birlikler olup her birinin özel fonksiyon özellikleri vardır. Tipolojik olarak farklı bütün dünya dillerine «fonoloji ve fonem» terimlerini zorla kabul ettiren «Avrupamerkezlilik» fikrinin, burada temelsiz olduğunu görüyoruz.

Kıyasla, «fonoloji» veya «fonemoloji» ile birlikte, sesbilgisi bölümünün tonemini ve singemini inceleyen bölümlerini adlandırmamız gerekir. Sesbilgisi bölümünün böyle dalları «tonoloji veya tonemoloji- tonemve onun farklı özelliklerini inceleyen ilim» ve «ses uyumu veya singemoloji – singem ve onun farklı özelliklerini inceleyen ilim» olarak adlandırılması gerekir. Neticesinde, fonoloji (veya fonemoloji), tonoloji (veya tonemoloji) ve ses uyumu (veya singemoloji) gibi bir seviyedeki birimler sistemi ortaya çıkar. Fonoloji dalının, lengistik birlikleri, eşit statüde biriktirebilecek faktör olamayacağı kesindir. Demek, fonolojiden daha üstün bölüm gerekir ki, yukarıda adı geçen sistemleri inceleyen böyle fonetik bölümünü ise, segmentoloji

(yani bölütleme) dalı olarak adlandırabiliriz. Segmentoloji bölümü, en küçük lengistik birlikleri tefrik ederek biriktirir ve dünya dillerindeki çeşitli akraba grupların tür farklılıklarını optimal olarak yansıtır(3. resim).

3.resimBölüt birlikleri sistemi

Böylece, Türk (Kazakçada) dillerinde en küçük, bölünmeyen, parçalanmayan dil birliği (fonem ve toneme kıyaslama olarak)*singemdir* (uyumlu sestir);uygulama şekillerine (alofon ve alotona kıyaslama olarak) alosingem deriz.

Bunların hepsini Kazak dilindeki örneklerde inceleyeceğiz.

Kazak dilinde 3 ünlüsingem ı 17 ünsüzsingem olup hepsi 20 singemdir:

Geniş sesli singemleriiiki alosingemden oluşur: [a, ä];

Dar sesli singemleridört alosingemden oluşur: [ı, i, u, ü];

Diftong singemleriüç alosingemden oluşur: [e, o, ö].

Hepsi 9 ünlü alosingemdir. Bildiğimiz sesbilgisi bölümünde dokuz sesli «fonem» olarak verilen bu sesler, aslında, dokuz alosingemdir.

Kazak (uyumlu) dilinde her sessiz, dört uyumlu seslerden oluşan, sessizlere mahsus boğumlanma özelliklerinden başka karşılıklı istisnaiyet taşıyan, uyum gösteren, boğumlanma ve sürtünme özelliklerine sahip bir sistemdir. Demek ki, her sessiz singem, dört alosingemden oluşur. Böylece 66 sessiz alosingem vardır.

Demek Kazak dilinde 75 (9 ünlü+ 66 ünsüz alosingem) uyumlu ses vardır. Herhangi Kazakça uyumlu kelime, bu alosingemlerin yanyana gelerek uygunluk göstermesi neticesinde (kurulur) oluşur. (1.tablo)

Uyumlu harekete işaretleri sistemi:

[ ] – işaretin olmaması,yumuşakkalınlık tonu (işareti)belirtir;

[´] –bu işaret,yumuşakincelik tonu(işareti)belirtir;

[°] – bu işaret,sert kalınlık tonubelirtir;

[°´] –bu işaret,sertincelik tonubelirtir.

a	ı	...	p	b	m	t	d	n	q	ğ	ñ	s	z	r	ş	j	l	y	...
ä	i	e	p´	b´	m´	t´	d´	n´	q´	ğ´	ñ´	s´	z´	r´	ş´	j´	l´	y´	...
...	u	o	p°	b°	m°	t°	d°	n°	q°	ğ°	ñ°	s°	z°	r°	ş°	j°	l°	y°	w
...	ü	ö	p°´	b°´	m°´	t°´	d°´	n°´	q°´	ğ°´	ñ°´	s°´	z°´	r°´	ş°´	j°´	l°´	y°´	w´

1. tablo Kazak dilindeki singemlerin (ana (esas) varyant olarak belirtilmiştir) ve alosingemlerin toplam tablosu.

Türkdillerinde,kalıneince, sert ve yumuşak seslerin uyuma göre, ayırmaemaresi konularak mukayeseedilmesi,sesli ve sessiz seslerin ayrı ayrı özelliklerini inceleme şartıyla yapılmamıştır, yani, bütün Türk dillerindeki kelime özellikleri göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Seslerin uyum olarak, ayırma emaresi konularak mukayese edilmesi ise, Türk dillerindeki ses kadrosunu

inceleme çalışmalarının ses uyumu ve ses bilgisi bakımından dayanması gereken esas temeldir. Kelimenin uyumlu prosodisine dayanmayan ve onların özellikleri göz önünde bulundurmeyen herhangi bir tahlil, Türkçe seslerin, hecenin ve kelimenin yapısını tam olarak açıklayamaz. Kelime bünyesinde uyum bağına gören herhangi bir parça, ancak o zaman, lengistik anlam kazanabilir.

Not. *Başka Türk dillerinde de singem ve alosingem sistemi tanımını verebilmek için yukarıdaki tablo örnek olabilecek diye umut ediyoruz.*

Bir de, Türk inceleme organizasyonu prensipleri olarak vurgulu dillerin tahlilleri prensiplerini ekleme çabaları da vardır. Örneğin, «güçlü/zayıf» pozisyon anlamı sokuyorlar. Burada, güçlü ve zayıf pozisyon, sadece kelime vurgusu mevcut dillerde olduğunu belirtelim. Ses uyumlu dillerde ise, kelimenin ahengi güçlü ve zayıf parçayı içermez, bu uyum, kelimenin tüm ses yapısı bünyesi için tecanüstür ve sertleşmiş sesli içeren hece bile (Türk dillerinde çok nadirdir) her zaman kendi ton, ahenk özelliğini korur. Bir de Moskova ve Leningrad ses bilgisi okullarının fonoloji (sesbilgisi) hatlarını, Türk dillerinin fonetik meselelerinin çözümü için kullanma çabaları vardır. Bu problemi çözümedeki adı geçen ilmi okullar arasındaki tezatlar, Rus dili sesbilgisi kurallarına göre, onun vurgulama özelliklerine göre olacaktır. Demek ki, bu çalışmalarını ses uyumlu dillerde, tahlil aracı olarak uygulamanın hiç bir temeli yoktur.

Maalesef, Türk sesbilgisinin bütün meseleleri, Türk dil malzemelerinin Hint Avrupa (doğrusu Rus) dil bilimi teorik kalıplarına uydurulmasıyla çözülmeye çalışılmakta ve neticesinde inandırıcı olmayan, bazen de hatalı sonuçları elde ediyoruz. Bu kolay ve masrafsız olan inceleme yolunda hiç kafa yorulmadığı kesindir. Aslında ise, sesbilgisi teorileri, öz Türk dil malzemeleri esasa alınarak yapılması gerekir ki, o zaman bu teoriler türkologların eline doğru olan ilmi inceleme organizasyonu verecektir. Tabi ki, burada yeni fikirler ve büyük gayret isteyen çalışmalar talep edilir, ancak, böylece «avrupamerkezlilik» inceleme alışkanlıklarından kurtulabiliriz.

3. Ses uyumlu morfem. Hint Avrupa (ilk önce Rus) dillerindeki sessiz morfemler, şimdi belli olduğu gibi, Türk (Kazak) dillerinin morfem birliklerini identik parçalara ayırmak için yetersizmiş. Türk dilleri yapısının farklı olması, dili ve daha küçük morfemleri parçalara ayırmak için başka kriteriumların uygulanmasını gerektiriyor ki, bu araştırmalar için, türkologlar, sesbilgisi uzmanları bütün çabalarını yönlendirmesi gerekir.

Türk dillerinde anlamla ilgili olan, kolayca ayrılan ve ayırđedilen lengistik birliklerden biri hecedir. Bu da onun ses uyumuna uymasından kaynaklanıyor olabilir. Türklerin hecesi, tamamen uyumluluk kaidelerine göre tanzim edilene küçük ses birliğidir. Bu tanzim öyle sağlam ki, hece içerisinde uyumluluk ahengini bozmak mümkün değildir.

Ses uyumlu, prosodik (süper bölütlü) birlik olarak hece, en küçük morfem olup onun bir sessizden oluşması mümkün değildir. Fakat, Türk dillerinde, Kazak dili dahil, guya bir sessizden oluşan bir sürü morfem görülmüştür.

“Sessiz morfem” olarak adlandırılan bunlar, aslında uyumlu, heceli morfem-lerdir [6,56-60].

Kazak dilinde heceden küçük morfem yoktur. Çünkü, ses uyumu şartları bunu talep eder: morfemlerin uyum özellikleri sadece hecede görülür ve sessiz morfemsoyut olup ses uyumu şartlarına göre böyle morfemlerin olması mümkün değildir. Bu morfemlerin uyumlu şekilleri ise, (sesli+sessiz) veya (sessiz+sesli) biçimleriyle sadece hece olarak önümüze çıkar. Sesliler ise tek başına bir hece olabildiği için morfem oluşturabilir.

Demek ki, Türk (Kazak) morfemi, ancak uyumlu hece düzeyinde gerçekleşir.

4. Boğumlanma tanımı. Her hangi sesbilgisi bölütlerinin (ses, hece, tamlama, cümle, metin) veya sürecinin (boğumlanma, uyum, sınır emaresi, ayrıca mantık ve heyecanlı, ritmik-ve cümlemsi tonlama) oluşması temelinde boğumlanma vardır ki, yani her sesbilgisi bölütü veya sesbilgisi süreci boğumlanma içerir. Her hangi ses bilgisi bölütünü tanımlama veya dildeki herhangi sesbilgisi sürecini açıklama ise onun boğumlanma tahlilinin yapılmasıdır. Reel ve elle tutulur, gözle görülür boğumlanma neticesi ise sürtünmedir. Demek ki, dilin sesbilgisi tahlilinin temel usulu ise boğumlanma ve sürtünme metodudur (*Akustik metod ise sadece boğumlanma ve*

sürtünme tahlili sonucunun nicelik ve görünür tasavvurudur).

Ses, aslında en basit boğumlanma sonucundaki oluşuktur, bunun içindir ki , boğumlanma, sadece bazı sesler için geçerli tanım olarak benimsenmiştir. Başka bütün bölütler ve süreçler birbiriyle sıkı bağlı, ayrı ayrı seslerin boğumlanması sonucunda meydana gelir.

Türk dilini konuşanlar, bütün durumlarda, konuşma organlarının toplam hareketini ve sesi, belli bir dil parçasının sürtünme emaresi olarak kabul ediyor.

Sonuç. «Avrupamerkezlilik», «vurgumerkezlilik» Türk sesbilgisi meselesini çözemeyecek de. Veya vurgulu (ses uyumsuz) dillerin sesbilgisi tahlil araçları ve prensipleri, ses uyumlu (vurgusuz) dillere uydurulmalıdır.

En küçük dil birliği olan fonem ve kelime vurgusu, bütün dünya dilleri için adaletli olamayacağı bellidir. Türk dilleri ses uyumlu diller ailesi olarak daha başka da, özel teorik organizasyonu gerektiren bir sürü çözülmemiş lengistik teorik meseleleri içinde saklıyor. Neticesinde, özel olarak yönlendirilen Türk dilleri araştırma organizasyonu, Hint Avrupalıların alışmamış olduğu bir şekilde tamamen yeni olarak önümüze çıkacaktır. Bu da, bu dillerin ses yapısına özgü bir kural ve prensipleri önümüze sürecektir.

(daha net olarak 6-ya bkz).

KAYNAKLAR

- [1] Lengistik ansiklopedi lugatı. Moskova: Soviyet ansiklopedisi, 1990. 683 s.
- [2] Budagov R.A. Dil hakkındaki ilme giriş. Moskova: Açıklama, 1958. 435 s.
- [3] Dünya dilleri. Türk dilleri. Bişkek: Kırgızistan, 1997. 542 s.
- [4] Yabancı kelimeler lugatı. Moskova: Martin, 2008. 703 s.
- [5] Trubetskoy N.S. Fonoloji temelleri. Moskova: Aspent konf, 2000. 352 s.
- [6] Junisbek A. Ünlü uyumu fonetiğine giriş . Almatı: Arıs, 2009. 108 б.